

Mark Kramer

A SZOVJETUNIO VÁLASZA AZ 1956-OS ESEMÉNYEKRE

Egészen a közelmúltig keveset lehetett tudni arról, hogy 1956. október 23-án, amikor Moszkvában értesültek a magyarországi felkelésről, kik és milyen körülmények között határoztak az első szovjet katonai beavatkozásról. Fehér foltok továbbra is vannak, de az újonnan feltárt források, elsősorban a Malin-feljegyzések segítségével rekonstruálhatjuk a történeteket.¹

A felkelés híre október 23-a estjén hamar utat talált a Kremlbe. Gerő kívánságára a szovjet nagykövet telefonon kapcsolatba lépett a Magyarországon állomásozó szovjet katonai erők parancsnokával, Lascsenko tábornokkal, hogy Gerő segítséget kérhessen tőle. A tábornok elutasította, mondván, hogy amíg arra felsőbb politikai felhatalmazást nem kap, nem teljesítheti a kérést. Andropov ezek után Gerő kérelmét távirón megküldte Moszkvába. Az Elnökség aznapi ülésén a napirend szerint más kérdésekről esett volna szó, de Hruscsov egyik pillanatról a másikra változtatott a programon és így első helyen a magyarországi helyzetet vitatták meg.

Az október 23-i elnökségi ülésről készült, csak nemrégiben hozzáférhetővé vált feljegyzés azt mutatja, hogy a testület nem egyhangúlag döntött a szovjet haderő bevetéséről.² Hruscsov és egy kivételével az értekezlet minden résztvevője a katonai beavatkozást támogatta, de Anasztasz Mikojan ezt ellenezte. Szerinte ugyanis „végezzék el a rendcsinálást maguk a magyarok. [...] Próbálkozzunk politikai lépésekkel, és csak azután vonultassuk be csapatainkat.” Az Elnökség így nem hozhatott egyhangú döntést, amire eddig hasonlóan fontos kérdésekben nemigen volt példa. Arról is határoztak, hogy Mikojant, Szuszlovot és Ivan Szerovot Budapestre küldik, hogy a helyszínen tanulmányozhassák a történeteket. Hruscsov felhatalmazta Zsukov marsallt arra, hogy „utasítsa a szovjet alakulatokat, hogy segítsenek a magyar katonaságnak és az államvédelmi erőknek Budapesten a közrend helyreállításában.”³ Az utasítást a szovjet vezérkari főnök, Vaszilij Szokolovszkij marsall azonnal továbbította Lascsenkónak azzal a kiegészítéssel, hogy a magyarországi szovjet erők javát arra kell felhasználni, hogy „foglalja el a főváros legfontosabb objektumait, és állítsa helyre a rendet”, miközben a fennmaradó egységeknek fedezniük kell a hadműveletet az osztrák–magyar határ irányából.⁴

Miután megérkezett a hivatalos felhatalmazás, Lascsenko szinte azonnal munkához látott. A parancsnoksága alá rendelt egységek már július vége óta készültek olyan átfogó hadmozdulat végrehajtására, amelynek célja „a közrend biztosítása és helyreállítása” lett volna Magyarorszá-

¹ Statni Ustredni Archiv (Prága), Archiv Ustredního Výboru Komunistické Strany Československa (Arch. UV KSC), f. 07/16, ll. 8–14: Zprava o jednání na UV KSSS 24. října 1956 k situaci v Polsku a Maďarsku, 1956. október 25.; E. I. Malasenko: Oszobnij korpusz v ognye Budapesta. *Vojenno-iztoricseskij zurnal*, 1993. 10–12. és 1994. 1. sz. Moszkva.; Arhiv Prezidyenta Rosszijszkoj Fedracii (APRF) f. 3, op. 64, d. 484, ll. 85–87: Georgij Zsukov marsall, szovjet védelmi miniszter és Vaszilij Szokolovszkij marsall, szovjet vezérkari főnök feljegyzése, 1956. október 24. az SZKP Elnökségének.

² Centr Hranycnyija Szovremcnnoj Dokumentacii (CHSzD), f. 3, op. 12, d. 1005, ll. 4–4ob: Rabocsaja zapisz zaszdanyija Prezidyiuma CK KPSzSz, 23 oktyabrja 1956 g.

³ Zprava o jednání na UV KSzSzSz 24. října 1956. l. 9.

⁴ Malasenko: l. m. 1. rész. 27. p.

gon. A „Volna”-terv keretei között október közepén fokozott riadókészültségbe helyezték a csapatokat, október 19–20-án pedig teljes készültséget rendeltek el.⁵ Amikor tehát október 23-án éjszaka megérkezett Moszkvából a parancs, gyorsan reagálhattak annak ellenére, hogy sűrű köd hátráltatta a csapatmozgásokat. Október 24-én hajnalban két szovjet gépesített hadosztály több ezer katonája (a Különleges Hadtest) szállta meg Budapestet. Főhadiszállásukat a Honvédelmi Minisztérium központi épületében rendezték be. Hamarosan csatlakozott hozzájuk egy eredetileg Romániában állomásozó gépesített hadosztály és az ukrainai Kárpáti Katonai Körzet két (egy gépesített és egy lövész-) hadosztálya.⁶ Az egyesített erők főparancsnokául Malinin tábornokot nevezték ki, aki állandó kapcsolatban állt a vezérkar egy körülbelül 80 magas rangú tisztet számláló „készenléti csoportjával”. Összesen mintegy 31 500 fő, 1130 harcokci és önjáró löveg, 380 páncélozott szállító harcjármű, 185 légvédelmi löveg és számos más típusú fegyver volt Budapestre, más nagyvárosokba és az osztrák–magyar határ mellé rendelve. Két szovjet vadászrepülő-hadosztályt, azaz összesen 159 vadászrepülőgépet mozgósítottak a szárazföldi egységek légi fedezeteként. Teljes riadókészültségbe helyeztek Magyarországon és a Kárpáti Katonai Körzetben két bombázórepülő-hadosztályt is, mintegy 122 bombázóval.

A megoldandó feladatot tekintve azonban ez a jelentős tűzerőt képviselő haderő nem hozta meg a kívánt eredményt. A szovjet hadsereg beavatkozása szinten teljesen eredménytelennek bizonyult, mi több az ellenkező hatást váltotta ki. Október 24-én maga Gerő is elismerte a szovjet vezetőkkel folytatott telefonbeszélgetés során, hogy „a szovjet csapatoknak a városba való bevonulása rontja a lakosok hangulatát.”⁷ A szovjet páncélosoknak és tüzérségnek megfelelő gyalogsági védelem nélkül kellett bevonulnia Budapest elbarikádozott utcáira, s így könnyű célpontot nyújtottak a gránátokat és Molotov-koktélokot dobáló fiatalok számára. A magyar állambiztonsági erők, a rendőrség és a honvédség nem tudott kellő támogatást nyújtani, sőt miközben a szovjet parancsnokság azzal számolt, hogy a magyar katonák a szovjet erők mellett fognak majd felsorakozni, több magyar egység is a felkelők oldalára állt.⁸ Ez a harcok elfajulásához vezetett. Október 24. kora délutánjára – szovjet jelentések szerint – már legalább huszonöt felkelőt megölték és több mint kétszázat megsebesítettek. Az egyre növekvő erőszak, ahogy Mikojan és Szuszlov Moszkvának jelentette, „további pánikot keltett a magasabb [rangú] magyar tisztségviselők körében, sokan közülük földalatti bunkerekben kerestek menedéket, amik nem alkalmasak a munkára.”⁹

A SZOVJET VEZETÉSEN BELÜLI IRÁNYZATOK

A Malin-feljegyzések bizonyítják, hogy a Sztálin halálát követő örökösödési harcok Moszkvában, melyeket 1957 júniusáig sem sikerült végérvényesen lezárni, erősen rányomták bélyegüket a Magyarországgal szemben követett külpolitikára. A magyar válság súlyosabbra fordultával felszínre kerültek a szovjet vezetésen belüli ellentétek is. Mikojan és Szuszlov, akik mindketten közel álltak Hruscsovhoz, Budapestre érkezésüktől fogva táviratokkal és jelentésekkel halmozták el a Kremlt.¹⁰ Az SZKP Elnökségének otthon maradt tagjai hosszasan vitatkoztak aztán ezen

⁵ Az előzetes utasítások őrzési helye: Centralnij Arhiv Minisztersztva Oboronij (CAMO), f. 32, op. 701291, d. 15, ll. 130–131.

⁶ APRF, f. 3, op. 64, d. 484, ll. 85–87: Georgij Zsukov marsall, szovjet védelmi miniszter és Vaszilij Szokolovszkij marsall, szovjet vezérkari főnök feljegyzése, 1956. október 24. az SZKP Elnökségének. Ez a memorandum részletesen felsorolja a hadművelethez igénybe vett szovjet szárazföldi- és légi erők számát és feladatait.

⁷ Arhiv Vnyesnyej Politiki Rosszijszkaj Federácii (AVPRF), f. 059a, op. 4, p. 6, d. 5, l. 12.: A. Mikojan és M. Szuszlov távirata Budapestre az SZKP Elnökségének, 1956. október 24.

⁸ Nemrégiben vált kutathatóvá a szovjet védelmi minisztérium azon listája, ami felsorolja a felkelőkhez átállt magyar egységeket. Vö. CAMO, f. 32, op. 701291, d. 17, ll. 33–48.

⁹ AVPRF, f. 059a, op. 4, p. 6, d. 5, l. 8.: A. Mikojan és M. Szuszlov távirata Budapestre az SZKP Elnökségének, 1956. október 25.

¹⁰ Néhány fontosabb üzenet 1992-től kutatható. Vö. Vengrija, oktyabr–nojabr 1956 goda. Iz arhiva CK KPSzS. *Istoriczeszkij Arhiv*, (1993). 5. sz. 132–141. p.

üzenetek felett. Az október 26-i esti értekezleten az Elnökség több tagja kifogásolta Mikojan magatartását. Panaszkodtak, hogy Mikojan „helytelenül cselekszik és a kapituláció elé állít minket”.¹¹ Hruscsov keményvonalas ellenfelei – Molotov, Vorosilov és Kaganovics – ezeket a bírálatokat minden bizonnyal Hruscsov ellen akarták felhasználni. Hruscsov megvédte kollégáit: „Mikojan azt teszi, ami előrelátható volt. Mikojan et. már október 23-án a be nem avatkozást támogatta.” Jóllehet Hruscsov egyáltalán nem értett egyet Mikojannal, mégsem hagyhatta megválaszolatlanul a nyílt kritikát.

Az Elnökség következő, október 28-i ülésén, Molotov és Vorosilov megkezdték összehangolt támadásukat.¹² Vorosilov azzal vádolta meg Mikojant és Szuszlovot, hogy „rosszul vannak informálva” és „ezt a munkát nem képesek elvégezni”. Molotov csatlakozott a vádaskodáshoz azzal, hogy Mikojan „csak nyugtatgat” miközben „a helyzet rosszabbodott, lassan-lassan kapituláció felé megy a dolog”. Mások, köztük Zsukov és Malenkov megvédték Mikojant és Szuszlovot. „Ne hársítsuk a helyzetet a mi elvtársainkra” és „Mikojan et. szerepéről – most nem igazságos dolog elítélni őt” – jelentették ki. Ezek az érvek azonban nem tartották vissza Vorosilovot attól, hogy még a korábbiaknál is súlyosabb bírálatot hozzon fel Mikojan ellen: „Az amerikai ügynökség aktívabban dolgozik, mint Szuszlov és Mikojan elvtárs. [...] Hiába küldtük őket oda.” Hruscsov és sokan mások visszautasították Vorosilov véleményét, és szorgalmazták, hogy az Elnökség inkább a megteendő lépésekre koncentráljon, semmint a belső vádaskodásokra. Nyomasztó „szélcsend” következett. Aznap este, amikor Szuszlov ideiglenesen visszaérkezett Moszkvába, hogy részletesen beszámoljon az Elnökségnek, Vorosilov és Molotov tartózkodott a vele való nyílt konfrontációtól.

A kulcsfontosságú október 30–31-i napok szovjet ingadozásának egyik oka az volt, hogy a szovjet pártvezetés tisztán látta, hogy döntése a szovjet belpolitikára is következményekkel fog járni.

A DÖNTÉSHOZATAL CIKCAKKJAI

A Malin-feljegyzések azt mutatják, hogy a helyzet súlyosbodásával október végén az Elnökség egyre nehezebben tudott döntésre jutni. Október 28-án vezető magyar politikusok azt kezdték követelni, hogy minden szovjet katonai erőt vonjanak ki Magyarországról. Ez a követelés riadalmat keltett Moszkvában. Az Elnökség hosszas október 28-i ülésén, minden résztvevő egyet értett abban, hogy „nem szabad kivonni csapatainkat”, sőt mi több, „az ellenállók gócpontjai ellen határozott támadást kell intézni”.¹³ Nemtetszésüket hangoztatták azzal, hogy „Nagy ellenünk beszél”, és úgy gondolták, hogy Nagy kérését – a miniszterelnök a szovjet csapatok kivonása mellett érvelt – hamarosan követi majd „a kapitulációra való felszólítás”. Különösen megdöbbentette az Elnökséget a magyar kormány október 28-i kijelentése. Eszerint az utóbbi napok eseményeit „nemzeti-demokratikus felkelésként” és nem „ellenforradalomként” kell értékelni. Moszkva kitarított amellett, hogy „nem vonulhat vissza és nem is fog visszavonulni”.

Ugyanakkor Moszkvában azt is felismerték, hogy az események elfajulásával, amelynek során – tudomásuk szerint – már több százan veszítették életüket, kevés út maradt nyitva. A hatalmon levő magyar vezetőknek, Nagy Imrének és Kádár Jánosnak még radikálisabb, a rendszer megdöntésére törekvő elemek kihívásával kellett szembenéznük. Noha a szovjet vezetők készen voltak arra, hogy „határozott irányvonalat” kövessenek és véget vessenek Nagy és Kádár „ingadozásainak”, akarva-akaratlan be kellett látniuk, hogy nincs más választásuk, mint az hatalmon levő kormány támogatása és a csapatok kivonása Budapestről – ha nem is egész Magyarországról.

Október 30-ra azonban az Elnökségen belüli hangulat meglepő fordulatot vett. Mindenki, ideértve Molotovot és Vorosilovot is, egyetértett abban – ha rövid ideig is –, hogy a Szovjetuniónak

¹¹ CHSZD, f. 3, op. 12, d. 1005, ll. 62–62ob: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 26 oktyabrja 1956 g.

¹² CHSZD, f. 3, op. 12, d. 1005, ll. 54–63: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 28 oktyabrja 1956 g.

¹³ Uo.

nem szabad katonai eszközökhöz nyúlnia Magyarországon.¹⁴ Zsukov marsall kijelentette: a Szovjetunióknak készen kell állnia arra, hogy szükség esetén kivonja összes katonai erejét az országból, és az esetet mint „katonai-politikai leckét” fogadja el. A többiek vonakodva egyetértettek ezzel. Hruscsov és társai pontosan tudták, hogy Magyarországon a helyzet tovább romlott és egyértelműen szovjetellenes színezetet öltött. Még ennek ellenére is egyhangúlag elfogadták azonban a Hruscsov által „békés útnak” nevezett megoldást, azaz „a szovjet csapatok kivonását és a tárgyalásos rendezést” a „katonai megoldás, azaz az ország megszállása” helyett.¹⁵

Ez a döntés az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatba vetett túlzott remények bizakodó légkörében született.¹⁶ Az SZKP Elnöksége a nyilvánosságra hozatal előtt hosszasan vitázott a KB magas rangú tisztségviselői által elkészített nyilatkozattervezet végső formájáról. Az Elnökség legtöbb tagja olyan kiutat látott a nyilatkozatban, ami kihúzhatta a Szovjetuniót „egy kellemetlen helyzetből”, és lehetővé tette volna a vérontás befejezését.¹⁷ Bármilyen reményeik voltak is, azok rövidesen szertefoszlottak. Ha a nyilatkozat több hónappal korábban jelent volna meg, talán megakadályozhatott volna sok mindent, de mire a nyilatkozatot október 30-án a Magyar Rádió beolvasta, az eseményeket már nem lehetett korlátok közé szorítani. Moszkva szóbeli ígérete már nem tudta feltartóztatni sem a népi felkelés spontán kibontakozását, sem a Nagy-kormány intézkedéseit. A nyilatkozat a legtöbb tömbön belüli országban lelkes fogadtatásra talált, Magyarországon viszont alig lehetett hatását érezni.

Jóllehet a szovjetek várakozásai túlzottan bizonyultak, mégis figyelemre méltó, hogy még az események ilyen kései szakaszában is a beavatkozás visszatartása mellett döntöttek. Ez arra utal, hogy egy pillanatig – egy nagyon rövid pillanatig – az SZKP Elnöksége hajlott arra, hogy elfogadja a kommunista rendszer összeomlását Magyarországon.

Miután Moszkva belátta, hogy az október 30-i nyilatkozat nem hozta meg a várt eredményt, az Elnökség katonai beavatkozás mellett való egyhangú döntése segítette feledtetni a gyengéssé korábbi jeleit. Magyarországról továbbra is borúlátó jelentések érkeztek. Mikojan és Szuszlov távirataiban és telefonjelentéseiben sokkal pesszimistább képet festett a magyarországi helyzetről, mint a megelőző napokban. Még október 30-án egy telefonüzenetben arra figyelmeztették Moszkvát, hogy csak fegyveres úton számolható fel a felkelés, és a magyar hadsereg valószínűleg nem lenne alkalmas egy ilyen feladat végrehajtására.

Mikojan és Szuszlov ezt követő üzenetei még ennél is komorabbak voltak. Azt kellett tapasztalniuk, hogy legaggasztóbb félelmeik váltak valóra. Október 30-i üzenetük után néhány órával értesültek arról, hogy a felbőszült tömeg megtámadta a budapesti pártbizottság Köztársaság téri székházát. A pártház ostroma nagy riadalmat keltett Moszkvában, de ennél is ijesztőbbnek találták magát a tényt, hogy a tömeg képes volt megostromolni az épületet. A Köztársaság téri mérszálás elszigetelt esetnek számított – tulajdonképpen elősegítette az események nyugodt mederbe terelését azzal, hogy a kormány és a felkelők az eset hatására ismételten a tárgyalásos rendezésben keresték a megoldást –, de az akkori általános zűrzavarban – legalábbis Moszkvában – igazolva látták Mikojan és Szuszlov pesszimizmusát.

A nemzetközi helyzetről érkező legfrissebb hírek, mindenekelőtt a francia és angol hadműveletek megindulása a Közel-Keleten, és a magyar felkelés más, Varsói Szerződés-beli országra való áttérjedésének egyre sokasodó jelei tovább erősítették a magyar belpolitikai helyzet miatti moszkvai aggodalmakat. Mindkét tényező fontos szerepet játszott az események alakulásában, így az alábbiakban részletesebben is szólunk róluk.

¹⁴ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 6–14: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 30 oktyabrja 1956 g.

¹⁵ Uo. I. 14.

¹⁶ Deklaracija o principah razvityija i dalnyejsiem ukreplenyii druzsbi i szotrudnyicsesztva mezsdu SzSzSzR i drugimi szocialiszticheszkimi sztranami. *Pravda*, 1956. október 31. I. p., valamint az SZKP Elnökségének nyilatkozattal foglalkozó döntését lásd APRF, f. 3, op. 64, d. 484, ll. 25–30.: Vipiszka iz Protokola No. 49 zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz ot 30 oktyabrja 1956 g. O polozsenyii v Vengrii. No. P49/1.

¹⁷ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 9, 10.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 30 oktyabrja 1956 g.

A szuezi válság és a felkelés továbbgyűrűzésétől való félelem már magában is fontos befolyásoló tényezőnek számított, de ezen túlmenően megnövelte Magyarország Varsói Szerződésen belüli szerepének fontosságát is. Október végére nyilvánvalóvá vált, hogy csak rövid idő kérdése Magyarország kilépése a Varsói Szerződésből. Nagy új „kabinetjének” egyik tagja, Kovács Béla már október 30-án nyíltan hirdette a „semleges Magyarországot” és az ország „katonai tömbök-höz való tartozásának” megszakítását.¹⁸ Még ugyanaznap maga Nagy Imre is kijelentette a Varsói Szerződés felmondását. Felvetette a kérdést – és természetesen ezzel együtt a szovjet csapatok kivonását is – Mikojan és Szuszlov előtt, akik rögvest tájékoztatták Kreml-beli kollégáikat a megbeszélésekről.¹⁹ Valószínűnek látszik, hogy Nagy ez utóbbi követelése is szerepet játszott az Elnökség előző napi véleményének megváltoztatásában október 31-én. Amikor a szovjet vezetőknek komolyan szembe kellett nézniük azzal az eshetőséggel, hogy Magyarország kilép a katonai tömbből, felismerték, hogy mennyire meggyengült magyarországi befolyásuk.

A körülmények ilyen egybeesésének hatására Moszkva ismételtén vitára bocsátotta a be nem avatkozás kérdését. Hruscsov, későbbi visszaemlékezése szerint, már közvetlenül az Elnökség október 30-i döntése után megbánta a békés megoldás elfogadását.²⁰ Október 31-re váratlanul különleges ülésre hívta egybe az Elnökség tagjait az egész ügy ismételt átgondolására.²¹ Egy kivételével, minden egybegyűlt határozottan támogatta Hruscsov észrevételét: „Felül kell vizsgálni az értékelést, a csapatokat ne vonjuk ki Magyarországról és Budapestről, kezdeményezően lépünk fel a rend helyreállítása érdekében Magyarországon.” Makszim Szaburov adott egyedül hangot egyet nem értésének. Szerinte „a tegnapi nap után mégiscsak üresség van. [A beavatkozás] igazolja a NATO-t”. Molotov és a többiek közül sokan vitatták ezt a megállapítást, mondván – nem igazán meggyőző érveként –, hogy „a tegnapi döntés felemás volt”. Szaburov végül – hosszas gyözködés után – elfogadta a katonai megoldást.

Így az SZKP Elnöksége egyhangúan helyeselte az összpontosított katonai fellépést, hogy „segítsenek a dolgozó osztálynak Magyarországon az ellenforradalom leverésében”.²² Ezzel az epizóddal véget ért a szovjet külpolitika határozatlansága és ingadozása.

Az október 31-i fordulat azonban semmit sem von le az előző napi egyhangú döntés jelentőségéből. A Malin-feljegyzések bizonyítékot nyújtanak arra, hogy volt egy halvány esély arra, hogy az 1989-es év eseményei 33 évvel korábban bekövetkezzenek.

A SZUEZI VÁLSÁG KÖVETKEZMÉNYEI

A válság nyugati elemzőit régóta foglalkoztatja az a kérdés, hogy milyen szerepet játszottak a közel-keleti események a Magyarországgal szembeni szovjet magatartásban. Az új levéltári források, főként a Malin-feljegyzések, nem oldanak meg minden talányt, de az ügy egyes részleteire segítenek rávilágítani.

Általánosságban kijelenthető, hogy a szuezi válság hathatós ösztönzést jelentett a szovjet vezetők számára. Meggyőzte őket arról, hogy a magyarországi helyzetet olyan gyorsan és olyan határozottan, ahogy csak lehet, meg kell oldani. A szuezi kérdésben folyó elhúzódió diplomáciai csatározások arra figyelmeztettek, hogy a Szovjetunióknak el kell kerülnie, hogy a franciákhoz és britekhez hasonlóan, hosszas politikai viták keresztútjába kerüljön. Hruscsov utalt erre az októ-

¹⁸ Kovács kijelentését, amit az FKgP pécsi gyűlésén mondott, közölte a párt újjáéledt lapjának 1. száma is. Vö. *Kis Újság*, 1956. november 1. 2. p.

¹⁹ Vö. a Nagy-kormány külügyminiszter-helyettese, Heltai G. György véleményével: *International Aspects. In The Hungarian Revolution of 1956 in Retrospect*. East European Monograph No. XL. Szerk. Bela K. Kiraly és Paul Jonas. East European Quarterly, 1993.; a tárgyalások rövid leírását lásd még Tibor Meray: *Thirteen Days that Shook the Kremlin: Imre Nagy and the Hungarian Revolution*. London, Thames and Hudson, 1959. 163–165. p.; Szentől szembe Mikojjal és Szuszlovval. *Igazság*, 1956. november 1. 1. p.

²⁰ Hruscsov: *Memuari Nyikiti Szergejevicsa Hruscsova. Voproszi Isztorii*, 1994. 5. sz. 73–74. p.

²¹ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 15–18ob.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 31 oktyabrja 1956 g.

²² APRF, f. 3, op. 64, d. 484, ll. 41.: Vpipzka iz Protokola No. 49 zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz ot 31 oktyabrja 1956 g. O polozsenyii v Vengrii. No. P49/VI.

ber 28-i ülésén, tehát egy nappal a közel-keleti támadás megindítása előtt, amikor megjegyezte: „Az angolok és a franciák most kezdenek bajt keverni Egyiptomban. Ne kerüljünk velük egy társaságba.”²³ Ezzel azt akarta mondani, hogy ha az Elnökség nem avatkozik bele a magyar válság menetébe, a dolgok csak rosszabbra fordulnak, és a Szovjetunióknak megoldhatatlan dilemma elé kell néznie, mint a franciáknak és briteknek Egyiptomban.

Október 29–31. között a közel-keleti harcok megindulása, ami Moszkva közel-keleti politikai szövetségese ellen irányult, még inkább elgondolkodtatta a szovjet vezetőket. Attól tartottak, hogy amennyiben nem tudnak Magyarországon sikereket felmutatni, a szovjet külpolitika még nagyobb veszteséget fog szenvedni. Félelmük csak megerősödött az október 31-i francia és brit támadás után. Amikor az Elnökség aznap összeült, hogy ismét napirendre tűzze a magyar kérdésben hozott döntést, a Kremlt már elárasztották a francia, brit és izraeli látványos sikerekről érkező hírek. Noha hamar világgossá vált, hogy az Egyesült Államok támogatásának híján az egyesített támadás megfeneklett és a háború holtpontra jutott, de az SZKP Elnökségének tagjai ezt nem láthatták előre az október 31-i ülésén, és ezért automatikusan arra gondoltak – a klasszikus önbecsapás jó példájaként –, hogy az Egyesült Államok a szövetséges támadás mögé áll majd. Hruscsov foglalta szavakba az Elnökség általános véleményét: „Ha kivonulnánk Magyarországról, ez felbátorítaná az amerikai, angol és francia imperialistákat. Ezt gyengeségünknek fognák fel és támadásba lendülnének. [A kivonulással] pozícióink gyengeségét demonstrálnánk. Pártunk ez esetben nem értene meg bennünket. Egyiptomon felül odaadnánk nekik Magyarországot is.”²⁴

Hruscsov későbbi kijelentései is azt mutatják – elsősorban az Elnökség november 4-i ülésén kifejtett véleménye –, hogy meg volt győződve arról, a beavatkozásról hozott döntés segíteni és nem hátráltatni fogja a Szovjetuniót a szuezi válság kérdésében is. A magyar kérdés lekötötte Moszkva figyelmét és megakadályozta, hogy hathatósan lépjen fel a Közel-Keleten. Azok után, hogy határozott döntés született a felkelés elnyomásáról, a Szovjetunió aktívabban tudja majd Egyiptomot segíteni.²⁵

Egy másik szempontból is összefüggésben állt a Szovjetunió magyarországi külpolitikája – ha nem is tudatosan – a szuezi válsággal. A váratlan nemzetközi konfliktus a Közel-Keletre terelte a figyelmet. A válság – mivel az Egyesült Államok nem állt az izraeli–francia–brit hadműveletek oldalára – mély szakadékot tárt fel a nyugati hatalmak között, pontosan abban a pillanatban, amikor egységesnek kellett volna mutatkozniuk a magyarországi eseményekre adandó válaszukban. A szuezi válság kiváltotta NATO-n belüli szakadás nem játszott lényeges szerepet Moszkva döntéshozatalában, hiszen az még nem volt biztosra vehető akkor, amikor az Elnökség összeült a sorsdöntő határozat megszavazására október 31-én, de – ahogy Hruscsov meg is jegyezte –, „kedvező alkalmat” teremtett a nagy erejű magyarországi katonai fellépés számára.²⁶ A francia és a brit kormány – mondta Hruscsov november 2-án –, „ott került csávéba, mi meg Magyarországon”.²⁷

²³ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1005, ll. 61.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 28 oktyabrja 1956 g.

²⁴ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 15–18ob.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 31 oktyabrja 1956 g. Ha Hruscsov ismerte volna a titkos amerikai határozatok tartalmát, beláthatta volna, hogy az Egyesült Államoknak nem állt szándékában sem diplomáciai, sem katonai úton, közvetlenül támogatni a francia–brit–izraeli hadműveletet. Vö. Memorandum of a Conference with the President, White House, Washington, October 30, 1956, 10:06–10:55 a. m. In *Foreign Relations of the United States. 1955–1957*. XVI. vol. 851–855. p.

²⁵ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, l. 34.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 4 nojabrja 1956 g.; Kopácsi Sándor ugyanerről azt írja, hogy Iván Szerov, a KGB vezetője, meglepő módon kijelentette Kopácsi letartóztatásakor: „Szuec váratlanul ért minket Moszkvában. Katonai intézkedéseket kényszerültünk tenni a Duna-medencében, mert az a terület bármilyen közel-keleti hadműveletünk esetén stratégiai fontossággal bírt számunkra.” Vö. Sandor Kopácsi: *Au nom de la classe ouvrière*. Párizs, Editions Robert Laffont, 1979. 201. p.

²⁶ Vcljko Micunovic: *Moscow Diary*. Garden City, NY., Doubleday, 1980. 136. p.

²⁷ Uo. 130. p.

Magyarország megszállásáról kétségtelenül akkor is döntöttek volna, ha közben nem tör ki a szejzi háború, de az „imperialista” sikerektől való félelem és a NATO soraiban jelentkező váratlan feszültségek bizonyára elősegítették a moszkvai döntést.

FÉLELEM A FORRADALOM HATÁSÁTÓL A SZOVJET BLOKKRA

Az új levéltári források alapján megállapítható, hogy a szovjet vezetők tartottak attól, hogy a forradalom más kelet-európai országra is gyorsan áttérjedhet, s talán magára a Szovjetunióra is, és ezzel az egész kommunista tömböt magával ragadja. Ilyen értelmű figyelmeztetések nagy számban érkeztek a válság egész ideje alatt a Kremlbe a budapesti szovjet nagykövetségről, a magyarországi KGB-ügynököktől és a Moszkvába menekült magyar politikusoktól, Rákositól, Hegedüs Andrásról és Bata Istvántól. A szomszédos Csehszlovákiából és Romániából érkező titkosszolgálati jelentések is alátámasztották ezt az aggodalmat. Hruscsov később azt állította, hogy KGB-forrásból értesült arról, hogy a „határ közelében élő magyarok kapcsolatot keresnek a határ csehszlovákiai és romániai oldalán élőkkel, hogy támogatásukat biztosítsák a maguk számára”.²⁸ A levéltári források mindenben alátámasztják Hruscsov kijelentését.

A szovjet vezetők azt a hírt kapták Romániából, hogy Bukarest és sok erdélyi város (Kolozsvár, Marosvásárhely, Temesvár, Arad stb.) diáksága szimpátiatüntetéseket rendez a magyar forradalom mellett, és az egész országra kiterjedő zavargásokról tesznek jelentést mindenfelől. Október 24-én a Román Munkáspárt Politikai Bizottsága szigorú biztonsági intézkedéseket és vízumkorlátozást vezetett be a magyar határ mentén. Gyakorlatilag lezárta a két ország közötti határforgalmat.²⁹ A román hatóságok szigorú, átfogó intézkedéseket hoztak a Magyarországról származó vagy Magyarországra menő postaforgalmat illetően is. További elővigyázatossággként a PB utasította az államvédelmi erőket (Securitate) a stratégiai épületek, állomások, rádióadók, egyetemek, valamint a párt és kormány hivatalainak fokozott védelmére. A kimenőket és az eltávozásokat engedélyeket felfüggesztették mind a hadseregben, mind az államvédelmi erőknél.³⁰ A következő napokban a román pártvezetők lépéseket tettek a gazdasági gondok enyhítésére, az életszínvonal emelésére, de általánosságban véve a magyar felkelés kihatásától való félelem az éberség fokozását eredményezte, és mindez a széles körű megtorlásra való felkészülésnek kedvezett.³¹

Az elővigyázatosság ellenére a román hatóságoknak hamar szembe kellett nézniük az ország sok részén, főként Erdélyben és Bukarestben, a kiújuló „diákcsoportok és ellenséges elemek által szervezett megmozdulásokkal és felforgató tevékenységekkel”.³² Kolozsvárról „tömeges rendbontásról és zavargásokról” érkeztek hírek.³³ Egy nem hivatalos diákszervezet, amely október 25-én alakult a Bolyai Egyetemen, már több száz tagot számlált és a tanárok nagy része támogatta, beleértve a párttagokat. A térségben levő román tisztviselők azt hangsúlyozták, hogy „a magyar származású párttagok” különösen hajlottak arra, hogy behódoljanak az „ellenséges” elemeknek, és a magyar nemzetiségű diákok Erdélyben mindenfelé „horthysta és sovinizta dalokat

²⁸ Hruscsov: I. m. 73. p.

²⁹ Arhiva Comitetului Central al Partidului Comunist Roman (Arh. CCPCR), f. Biroul Politic, Dosar (Do.) 354/56, ff. 1–5: Protokol No. 54 al sidentei Biroului Politic al CC al PMR din 24 oct. 1956. Ez az irat megtalálható a Corneliu Mihai Lungu és Mihai Retegan által szerkesztett új dokumentumgyűjteményben is. Vö. *1956 Explozia: Perceptii romane, iugoslave si sovietice asupra evenimentelor din Polonia si Ungaria*. Szerk. Corneliu M. Lungu és Mihai Retegan. Bukarest, Editura Univers Enciclopedic, 1996.

³⁰ Arh. CCPCR, f. Biroul Politic, Do. 354/56, ff. 1–5: Protokol No. 54 al sidentei Biroului Politic al CC al PMR din 24 oct. 1956.

³¹ Arh. CCPCR, f. Biroul Politic, Do. 355/56, ff. 1–5: Protokol No. 55 al sidentei Biroului Politic al CC al PMR din 26 oct. 1956.

³² Arh. CCPCR, f. Biroul Politic, Do. 358/56, ff. 1–5: Protokol No. 58 al sidentei Biroului Politic al CC al PMR din 30 oct. 1956.

³³ Arh. CCPCR, f. 85, Do. 84/56, ff. 1–8: Stenograma conferintei organizatiei regionale al CC al PMR. 1956. november 23. Ez az irat nem található meg a román dokumentumgyűjteményben, s ezért szeretnék köszönetet mondani Mihai Retegannak, aki rendelkezésemre bocsátotta.

énekelnék”.³⁴ Még aggasztóbbak voltak azok a jelentések, melyek szerint fiatal férfiak „a magyar hadseregbe szeretnének jelentkezni”, és a határ menti román csapatok és államvédelmi erők a tüntetők „tendenciózus” és „ellenséges” propagandájának hatása alá kerültek.³⁵ A növekvő nyugtalanság láttán október 30-án a PB létrehozott egy „általános vezérkart”, amit különleges hatalommal ruházott fel.³⁶ Ez a testület a későbbiekben sikeresen ellátta feladatát. Az a tény azonban, hogy szükség volt egy ilyen intézkedés meghozására, arra figyelmeztette Moszkvát, hogy ha nem állja útját a magyarországi eseményeknek, azok könnyen megfertőzhetik a többi kelet-európai országot is.

Hasonlóan nyugtalanító jelentések érkeztek Moszkvába Csehszlovákiából is. Pozsonyban diák-tüntetés volt, más városokban pedig egyre növekedett a „a Szovjetunióval szembeni ellenségeség és bizalmatlanság”.³⁷ A csehszlovák hatóságok tagadták, hogy valóság alapja lenne ezeknek az állításoknak, de azt elismerték, hogy a magyar felkelés „ártalmas pszichológiai hatással” jár és „ellenséges, szocialistaellenes hangulatot” kelt néhány csehszlovák katonai alakulatnál, amelyeket éppen az 560 km hosszú csehszlovák–magyar határszakasz megerősítésére rendeltek ki.³⁸ Magas rangú katonatisztek arra is figyelmeztettek, a zavargások közepette „[a magyarországi] ellenforradalmi erők arra vetemedhetnek, hogy behatoljanak országunkba és lázadást szítsanak szlovák területen”, elsősorban a magyarok lakta déli vidékeken.³⁹ Hozzáadták azt is, hogy ennek a veszélye még nagyobb, „ha kivonják a szovjet és magyar erőket” Észak-Magyarországról, mivel „nem valószínű, hogy [Csehszlovákia] ott állomásozó harci egységei elegendőek lennének az ellenforradalmi csoportok beszivárgásának megakadályozására”.⁴⁰ A szovjet vezetők kifejezetten hangsúlyozták a felkelés átterjedésének valószínűségét a végső határozat elfogadásakor: „Ha nem lépünk az erélyes [cselekvés] útjára, Csehszlovákiában [is] széthullik a dolog”.⁴¹ Nem tisztázott, hogy valóban akkora volt-e a tényleges veszély, de Moszkvában és Prágában egyaránt úgy látták – és a döntés szempontjából ez volt a lényeges –, hogy ha nem cselekszenek, az végzetes következményekkel járhat.

A kelet-európai félclmeken túl a szovjet vezetők a Szovjetunióban jelentkező problémákkal is tisztában voltak. Nemrégiben ismertté vált levéltári iratok alapján megtudhattuk, hogy a diákság körében már 1954 tavaszán és nyarán is rendbontásokról tettek jelentést. A Moszkvai Állami Egyetemen a diákok nagyobb teret követeltek a politikai vitáknak és az ellenvélemény megfogalmazásának.⁴² 1955 végén egy diákcsoport megjelentette az *Lityerturnaja Gazetát*. Ebben aktuális politikai témákról és irodalmi kérdésekről közöltek vitákat.⁴³ Az egyetem vezetősége

³⁴ Arh. CCPCR, f. 85, Do. 84/56, ff. 1–8: Stenograma conferintei organizatiei regionale al CC al PMR. 1956. november 23.

³⁵ Uo. Lásd még Constantin Botoran: *National Interest in Romanian Politics During the Cold War*. Bukarest, Román Honvédelmi Minisztérium, 1994. március. 7–8. p.

³⁶ Arh. CCPCR, f. Biroul Politic, Do. 358/56, ff. 3–5: Protokoll No. 58 al ședintei Biroului Politic al CC al PMR din 30 oct. 1956.

³⁷ Statní Ustřední Archiv (SUA), Archiv Ustředního Výboru Komunistické Strany Československa (Arch. UV KSC), f. 07, Sv. 14, Archivna jednotka (A. j.) 14.: Stenografický zázpis ze zasedání UV KSC. 1956. december 5–6.

³⁸ Vojenský historický archiv (VHA), Fond Ministra národní obrany (MNO), 1956, Operační správa Generálního štábu čs. armády (GS/OS), 2/8–39b: Zabezpečení klidu na území CSR a státních hranic s Maďarskem. Václav Kratochvíl vezérezredes, vezérkari főnök és Jaroslav Dockal altábornagy, hadműveleti főnök jelentése, 1956. október 29.

³⁹ Uo. 5. p.

⁴⁰ VHA, f. MNO, 1956, GS/OS, 2/8–49b: Souhrn hlášení operačního důstojníka Generálního štábu čs. armády. Václav Kratochvíl vezérezredes, vezérkari főnök feljegyzése a CSKP KB-nak, 1956. október 27.

⁴¹ CHSzd, f. 3, op. 12, d. 1006, l. 22.: Rabocsaja zázpis zasedaniya Prezigiiuma CK KPSzSz, 1 nojabrja 1956 g.

⁴² CHSzd, f. 4, op. 9, d. 1097, ll. 187–190. és 191–195.: Informacija: CK KPSzSz 53. sz. feljegyzés, 1954. szeptember 23., az SZKP Elnökségének A. Lutsenkótól, az SZKP KB tudományos és kulturális osztályának helyettes vezetőjétől, valamint A. Rumjancev, az SZKP KB osztályvezetőjének jelentése, 1954. október 11.

⁴³ CHSzd, f. 4, op. 16, d. 1098, ll. 44–47.: A. Lutsenko feljegyzése az SZKP KB számára, No. St–1271, 1956. november 28.

megpróbálta betiltani az újságot, de a diákság ezt megakadályozta. 1956 folyamán a desztalinizáció kezdetével érezhetően nőtt a társadalmi elégedetlenség. Ez több nyilvános rendbontásban és tüntetésben fejeződött ki. Tömeges rendbontásra került sor Tbilisziben és más grúz városokban 1956. március elején, amikor diákok, munkások és értelmiségiek együtt követelték „nagy vezérünk, Sztálin” fokozottabb bírálatát.⁴⁴ Ezek a tüntetések és sztrájkok először adták jelét „szovjetellenes tevékenységnek” Grúziában, azok után, hogy ott kiépítették a kommunista rendszert. Erre a szovjet vezetők a statárium elrendelésével válaszoltak.⁴⁵

A Szovjetunió más részein is diákok, értelmiségiek és más csoportok kihasználták az alkalmat, hogy hangot adjanak régóta elhallgatott gondjaiknak. 1956 derekán a szovjet pártvezetők megkísérelték mederbe terelni a liberalizálás folyamatát azzal, hogy elfogadtak egy olyan rendeletet, ami pontosan körülhatárolta mi megengedett és mi nem, de ez nem tett pontot az ügy végére.⁴⁶ Így, amikor a magyar forradalom októberben kitört, az SZKP vezetői amiatt is aggódtak, hogy a Szovjetunióban is hasonló felkelést robbanthatnak ki a diákok és az értelmiségiek. A szovjet hatóságok aggasztó hasonlóságokat fedeztek fel a szárnyait próbálgató szovjet ellenzéki mozgalom és a Petőfi Kör tevékenysége között. Attól tartottak, hogy parancsszóval ugyanúgy nem tántoríthatják majd el a tiltakozókat és nem állíthatják vissza a rendet, ahogy az Rákosinak és Gerőnek sem sikerült Magyarországon.⁴⁷

A félelmek valóságosabbá kezdtek válni, amikor november 4. előtt és után tüntetéshullám söpört végig a Szovjetunió felsőoktatási intézményein, a Moszkvai Állami Egyetemen, a moszkvai Repülőmérnöki Intézetben, a Potyemkin Állami Pedagógiai Intézetben, a Szmolenszki Pedagógiai Intézetben és több más helyen.⁴⁸ Még a Komszomol tagjai is megjelentek a rendezvényeken. A fővároson kívüli zavargások hevessége és gyakorisága különösen ingerelte a szovjet hatóságokat, ezért utasították a KGB-t a kíméletlen rendteremtésre. Különleges lázadás elleni alakulatok oszlatták széjjel a tüntetéseket Jaroszlavban és más távoli városokban, ahol a diákok felvonulásokat rendeztek és olyan transzparenseket hordoztak, melyek a szovjet katonai erők kivonását követelték Magyarországról.⁴⁹

Az SZKP vezetőségét hasonló mértékben nyugtalanították a moszkvai tiltakozások is. KGB-erőket menesztettek a Moszkvai Állami Egyetemre, hogy letartóztassák azokat a diákokat és tanárokat, akik felvonuláson tiltakoztak a „szovjet katonai beavatkozás ellen” és akik „szovjetellenes szlogeneket és plakátokat készítettek”.⁵⁰ Megtorlással sújtották a *Lityerturnaja Gazeta* szerkesztőit is, mert több olyan cikket is közöltek, ami elítélte a bevonulást. Az egyetem vezetősége megragadta az alkalmat, hogy egyszer és mindenkorra megszüntesse az újságot. Hasonló intézkedéseket hoztak a neves Moszkvai Vasútmérnöki Intézetben is. December elején itt több mint száz tanuló gyűlt össze, hogy meghallgassa azokat a szónokokat, akik nyers szavakkal bírálták a Szovjetunió magatartását, és azt állították, hogy „Kádár Jánost és Forradalmi Munkás-

⁴⁴ A zavargások részletekben gazdag, titkos beszámolóját lásd CHSZD, f. 5, op. 30, d. 140, ll. 53–67.: Zakritoje pismo. Sz. Sztatnikov, a *Trud* tbiliszi tudósítójának az SZKP KB számára készült jelentése, 1956. március 12.

⁴⁵ CHSZD, f. 5, op. 30, d. 140, l. 68.: Prikaz No. 14 Nacsalnyika Tbilisszkogo gamizona. Gladkov vezérőrmagynak, a tbiliszi helyőrség parancsnokának utasítása, 1956. március 9.

⁴⁶ O kulte licnoszti i preodolennyi ego poszledsztvii. In *KPSzSz v rezoljucijah sz ezdov, konferencii i plenumov CK*. 7. vol. Moszkva, Politizdat, 1978. 212. p.

⁴⁷ A kérdés új levéltári forrásokra épülő, alapos elemzését vö. M. R. Zezina: Sokovaja terapija. Ot 1953-go k 1956 godu. *Otcesztyvennaja isztorija*, 1995. 2. sz. 129–133. p.

⁴⁸ Ezzel kapcsolatban lásd még CHSZD, f. 5, op. 30, d. 181, ll. 82–89.: Informacija v CK KPSzSz iz Minisztyersztva proszvescsenyija RSzFSzR. E. Afanaszenko 41388. sz. feljegyzése az SZKP KB számára, 1956. november 28.

⁴⁹ CHSZD, f. 5, op. 30, d. 141, l. 67.: CK KPSzSz: Informacija. A helyi KGB-központ jelentése az SZKP KB-nak, 1956. november 7.

⁵⁰ Vö. A KGB helyettes vezetőjének beszámolóját: Filip Bobkov: *KGB i vlaszty*. Moszkva, Veteran MP, 1995. 144–145. p.

Paraszt Kormányát csak a szovjet szuronyok tartják meg az ország élén”.⁵¹ Az SZKP moszkvai első titkára, Ivan Marcsenko arról számolt be, hogy a gyűlés egyik felszólalója kritizálta a lengyelországi és a magyarországi szovjet magatartást: „A felszólaló az állította, hogy a Szovjetunióban a sajtó félrevezető információkat ad a szovjet lakosságnak, helytelenül mutatja be a magyarországi valóságot és »hazugságokat kohol a magyarországi fehérterrorról«. [...] Kifogásolta a szovjet csapatok lengyelországi állomásoztatását, mondván, hogy nincs ott szükség rájuk, és Lengyelország nélkülük is boldogul.”⁵²

Problémák merültek fel Moszkvában az Össz-szövetségi Állami Filmművészeti Akadémián is, ahol több tucat diákot vádoltak meg azzal, hogy Magyarországról és Lengyelországról „káros információkat terjesztenek”, és ahol a diákság több mint fele hallgatta az Amerika Hangját.⁵³ December 12-én a KGB letartóztatta azokat a diákokat, akik „politikailag káros vitákat” vezettek és akik a szovjet döntést „Magyarország belügyeibe történt jogtalan” beavatkozásként jellemezték. A letartóztatások újabb tiltakozási hullámot gerjesztettek, amiben már több mint 350 diák vett részt, köztük meglepő számban Komszomol-tagok is. Tiltakoztak „a KGB-szervek tevékenysége ellen, amit otrombának és helytelennek neveztek, és a hajdani NKVD tevékenysége maradványának tartották”.⁵⁴

Ezek és az ehhez hasonló incidensek hatására az SZKP Elnöksége nagyobb sietséggel látott hozzá a november 4-i határozat végrehajtásához, aminek értelmében „minden felsőoktatási intézményt meg kell tisztítani a kellemetlen elemektől”.⁵⁵ 1956 végére a főbb egyetemek és főiskolák alkalmazottai és tanárai körében végrehajtották a jelentősebb személyi változásokat. Az Elnökség azt is elrendelte, hogy az SZKP Központi Bizottságának illetékes osztályai küldjenek ki pártfunkcionáriusokat és nevelőket a Szovjetunió egy sor nagyvárosába, így kívánván „javítani a felsőoktatási intézmények ideológiai képzését”, és a diákság szervezésében erősíteni a Komszomol befolyását.⁵⁶ 1956 végén és 1957 elején a szovjet vezetők sok olyan feltételezett ellenzéki és diák letartóztatását engedélyezték, akik továbbra is szembehelyezkedtek az egyetemi hatóságokkal. Magasabb rangú pártfunkcionáriusok egy kis csoportja, Pjotr Pospjelovval, az SZKP KB Orosz Köztársaságért felelős titkárával az élen, azonban még ezeket az intézkedéseket is elégtelennek tartotta. Pospjelov és hívei sokkal drasztikusabb rendszabályokat akartak bevezetni, a sztálini időszakhoz illő megtorlási hullám elindításával.⁵⁷ Javaslatukat hivatalosan nem fogadták el, de az 1956-os zavargások a szovjet vezetők szemében igazolták, hogy Magyarország megszállása sokkal súlyosabb rendbontások elejét vette a Szovjetunióban.

Több nyugati elemző, köztük Charles Gati is, régóta azt állítja, hogy a felkelés átterjedésének valószínűsége a szovjet döntéshozatalban kulcsszerepet játszott.⁵⁸ Az új levéltári források ezt a véleményt lényegében megerősítették.

⁵¹ CHSzd, f. 4, op. 16, d. 1098, ll. 53–55.: Centralnij Komitet Kommunisticscszkvoj Partii Szovjetszkogo Szojuza: Tov. Szuszlovu Informacija. I. Marcsenko, a moszkvai pártbizottság első titkárának feljegyzése az SZKP Titkársága számára, 1956. december 15.

⁵² Uo.

⁵³ CHSzd, f. 4, op. 16, d. 1098, ll. 50–52.: d. Polikarpov és A. Szazonov az SZKP KB kulturális osztálya munkatársainak SzT–1272. sz. feljegyzése az SZKP Titkársága számára, 1956. december 15.

⁵⁴ CHSzd, f. 4, op. 16, d. 1098, l. 50.: N. Mihajlov, kulturális miniszter SzT–1256. sz. feljegyzése az SZKP Titkársága számára, 1956. december 15.

⁵⁵ CHSzd, f. 3, op. 12, d. 1006, l. 36ob: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Precizijuma CK KPSzSz, 4 nojabrja 1956 g.

⁵⁶ CHSzd, f. 5, op. 37, d. 2, ll. 95–98.: Bjuro CK KPSzSz no RSzFSzR. O merah ulucssenyija idejnovoszpitatelnoj raboti v viszih ucsebnih zavcedenyijah. N. Kazminnak, az SZKP KB tudományos, oktatási és kulturális osztálya vezetőjének és A. Mahovnak, ugyanczen osztály területi felelősének jelentése, 1956. november 12.

⁵⁷ Filip Bobkov: l. m. 145. p. és M. R. Zezina: l. m. 130. p.

⁵⁸ Charles Gati: *Hungary and the Soviet Bloc*. Durham, NC, Duke University Press, 1986. 153. p.

MIKOJAN ELLENVÉLEMÉNYE

Az SZKP Elnöksége Mikojan és Szuszlov részvétele nélkül fogadta el október 31-én a beavatkozás melletti döntést, mivel a két politikus ekkor még Budapesten tartózkodott. Amikor október 31-én este visszatértek Moszkvába, hogy benyomásaikat megosszák az Elnökség tagjaival, azt kellett látniuk, hogy a kérdést már távollétükben eldöntötték. Szuszlov egyetértett az Elnökség tagjaival, de Mikojant lesújtotta a határozat. Ugyanakkora hévvel bírálta ezt a végső döntést, mint október 23-án az első beavatkozásról született határozatot. Igyekezett rávenni Hruscsovot egy újabb értekezlet összehívására, hogy ismét megtárgyalják a kérdést, de Hruscsov elutasította ezt a javaslatot. A Hruscsov emlékirataiban foglaltak szerint – ami e téren rendkívül megbízhatónak mondható – Mikojan még azzal is megfenyegette Hruscsovot, hogy öngyilkosságot követ el, ha nem hívja össze a Elnökség ülését.⁵⁹ Hruscsov szerint ez az „irracionális” magatartás „az ostobaság netovábbja” lett volna részéről, és hozzálátott a megszállás végső politikai és katonai előkészítéséhez. Ha az SZKP Elnöksége nem habozott volna oly sokáig és ha nem kellett volna olyan nagy árat fizetnie azért, hogy végső döntés szülessék, Hruscsov elvben Mikojan pártjára állhatott volna. Hruscsov azonban azt magyarázta Mikojannak, hogy nem szívesen „folytatná a parttalan vitát” és „tenné tönkre az egész tervet” most, amikor már „mindent eldöntöttek és a menetrendet is kidolgozták”.⁶⁰

A magyarázat ellenére Mikojan nem nyugodott bele a döntésbe, amint azt a november 1-jei elnökségi ülésen szóvá is tette. Ekkor Hruscsov már elrepült Bresztbe, hogy tájékoztassa a lengyel pártvezetést az SZKP döntéséről.⁶¹ Mikojan ismételtén így érvelt: „erő alkalmazásával most nem megyünk semmire. Tárgyalásokat kell kezdeni.” Jóllehet ő is azon a véleményen volt, hogy „Magyarországot nem szabad kiengednünk a mi táborunkból”, mégis szerinte lehetett volna még 10-15 napot várni, és ezalatt meglátták volna, hogy hova vezetnek az események: „Ha a helyzet stabilizálódik, akkor majd eldöntjük, kivonjuk-e a csapatokat.” A vita többi résztvevője nem értett egyet Mikojannal, azonban ő kitarzott meggyőződése mellett, de aggályait nem tárta a nyilvánosság elé. Hruscsov emlékiratai fedték fel először, hogy Mikojan 1956-ban ellenezte az Elnökség döntését. A Malin-feljegyzések pedig mindenben alátámasztják Hruscsov elbeszélését.

Érdekes módon Mikojan a későbbi évek folyamán inkább hallgatott arról, hogy ő nem volt a katonai megoldás híve 1956 októberében, és hű maradt ahhoz, hogy a döntés egyhangú volt.⁶² Ez persze mindenben megfelelt a valóságnak, hiszen az október 31-i ülésen csakugyan egyhangú határozat született. Mikojan csak arról szeretett megfedekezni, hogyha maga is jelen lett volna a döntéshozatalkor, akkor az éppúgy nem lett volna egyhangú, ahogyan nem volt egyhangú az első katonai beavatkozásról hozott döntés sem. A későbbi meghátrálás ellenére, Mikojan október–novemberi állásfoglalása bátornak és következetesnek tekinthető.

KÁDÁR JÁNOS MOSZKVAI ÚTJA

Régóta közismert, hogy Kádár Jánost és Münnich Ferencet november 1-jén este egy szovjet katonai repülőgép fedélzetén csempészték ki Moszkvába, majd november 4. után a szovjet csapatokkal érkeztek vissza, hogy egyikük miniszterelnök, a másikuk pedig az Ideiglenes Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány miniszterelnök-helyettese legyen. Keveset lehetett azonban tudni arról, hogy mit csinált Kádár november 2-án és 3-án Moszkvában. A nyugati tanulmányok általában úgy állítják be, mintha Kádár a kezdetektől fogva kétszínű politikát folytatott volna, és a szovjet katonai beavatkozás feltétlen híve lett volna. A Malin-feljegyzések sokkal összetettebb képet

⁵⁹ Hruscsov: I. m. 76. p.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ CHSzd, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 19–22.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 1 nojabrja 1956 g.

⁶² Vö. például azokkal a nyilatkozatokkal, amiket Mikojan tett az SZKP KB zárt ajtó mögötti 1957. júniusi plénumán, ahol végül is eltávolították a pártellenes csoportot. CHSzd, f. 2, op. 1, d. 259, ll. 27ob–28ob: Plenum CK KPSzSz, ijun 1957 goda. Sztenyograficscszkij otcset. No. P2500, 1957. június 22–29.

festenek a jövendő magyar kormány miniszterelnökéről, és végre hiteles bizonyítékkal szolgálnak a szovjet beavatkozás utáni rendszer létrejöttében játszott szerepéről.

Mind Kádár, mind Münnich ott volt az Elnökség november 2-i és 3-i ülésén, habár Kádár vitte a szót.⁶³

A két ülés jegyzőkönyvei alapján megállapítható, hogy Kádár annak ellenére, hogy egy kritikus pillanatban késznek mutatkozott titokban Moszkvába utazni, nem értett egyet a nagy erejű szovjet intervencióval, valamint nem úgy érkezett Moszkvába, hogy egy új, beavatkozás utáni kormány feje akart volna lenni. A november 2-i ülésen Kádár figyelmeztetett arra, hogy „a fegyveres erővel való szétzúzás vérontást jelent”.⁶⁴ A következő napra Kádár hangvétele némiképp, ha nem is drasztikusan, de megváltozott. Arra helyezte a hangsúlyt, hogy az aktuális kormány kudarcot vallott abban, hogy megakadályozza a „kommunisták legyilkolását” és „egyetértünk [a szovjet vezetőikkel]” abban, hogy „nem szabad átengedni egy szocialista országot az ellenforradalomnak”. De ugyanakkor még mindig kitarzott amellett a véleménye mellett, hogy a szovjet beavatkozás csak rontana a helyzeten, és figyelmeztetett, hogy „ez a kormány ne legyen bábkormány, és tevékenységéhez szükség van a munkások támogatására”.⁶⁵ Ezen a téren véleménye élesen szemben állt Batáéval, aki szerint a szovjet hadsereg által hatalomra emelt „katonai diktatúrával kell rendet teremteni”.⁶⁶

Érdekes az is, ahogy Kádár november 3-án a legutóbbi napok magyarországi eseményeit nem általánosan negatív fényben tünteti fel. Elismerte, hogy „Nagy politikájában ellenforradalmi elemek vannak” és hogy „a helyzet óráról órára jobbratolódik”, mégis megpróbálta elismertetni a szovjet pártvezetéssel, hogy a felkelés jogos népi elégedetlenségen alapult, mivel „az MDP kompromittálódott a széles tömegek előtt”. Kijelentette: „az egész nép megmozdult a Rákosiklikk eltávolítása” érdekében.⁶⁷ Kádár ekkori elképzelése sokkal finomabb és érzékenyebb volt, mint a kormánya által 1956 decemberében elfogadott merev megfogalmazás, ami az egész felkelést egyszerűen „ellenforradalminak” minősítette.

Kádár megnyilatkozásának másik meglepő aspektusa, hogy ekkor nem próbálta meg elrejteni saját szerepét, és nem próbálta meg elhallgatni a szovjet külpolitika hibáit sem. Részletesen beszámolt a magyar kabinet november 1-jei üléséről, hozzátéve, hogy maga azon az állásponton volt, hogy „semmit ne tegyünk addig, amíg nem beszéltünk Andropovval”. Ebből a szempontból azonban Kádár nem igazán tért el Nagy véleményétől, hiszen Nagy Imre személyesen hívta meg az esti értekezletre Andropovot, hogy sürgősen konzultáljanak a szovjet csapatmozgások ügyében.⁶⁸ Mi több, Kádár bevallotta, hogy miután Andropov távozott, ő maga is azok oldalára állt, akik a semlegességre szavaztak, egyetértettek az ENSZ-nek küldendő felhívással, és azzal a határozattal, melyben követelik a szovjet csapatok azonnali kivonását. Kádár mindkét napon keményen ostorozta a múltban Magyarországon elkövetett szovjet „hibákat”, és jóval bírálóbb hangot ütött meg Rákosival kapcsolatban, mint Nagy Imréről szólva. Münnich gyakorlatilag megismételte Kádár kijelentéseit és „a szovjetellenes hangulat forrását” abban jelölte meg, hogy a nép „meggyőződése, hogy csakis a Szovjetunió támogatásával létezik és tud fennmaradni [a hatalom]”.

⁶³ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 22–29.: Rabocsaja zapsiz zaszedanyija Prezigiujuma CK KPSzSz, 2 nojabrja 1956 g. és CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 31–33ob: Rabocsaja zapsiz zaszedanyija Prezigiujuma CK KPSzSz, 3 nojabrja 1956 g.

⁶⁴ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, l. 24ob: Rabocsaja zapsiz zaszedanyija Prezigiujuma CK KPSzSz, 2 nojabrja 1956 g.

⁶⁵ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, l. 32.: Rabocsaja zapsiz zaszedanyija Prezigiujuma CK KPSzSz, 3 nojabrja 1956 g.

⁶⁶ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, l. 29.: Rabocsaja zapsiz zaszedanyija Prezigiujuma CK KPSzSz, 2 nojabrja 1956 g.

⁶⁷ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 31–33.: Rabocsaja zapsiz zaszedanyija Prezigiujuma CK KPSzSz, 1 nojabrja 1956 g.

⁶⁸ Kádár beszámolója mellett (Rabocsaja zapsiz zaszedanyija Prezigiujuma CK KPSzSz, 2 nojabrja 1956 g.) lásd azt a táviratot is, amit Andropov küldött Moszkvába november 1-jén: AVPRF, f. 059a, op. 4, p. 6, d. 5, ll. 17–19.: Siftryclegramma, 1956. november 1.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy november elején Kádár Magyarország érdekeit szolgálta volna. Alapvetően naivan viselkedett, és beleegyezése a moszkvai utazásba azt sejteti, hogy egy hathatósabb szovjet fellépés pártján állt. A Malin-feljegyzések azonban cáfolják azt a feltételezést, hogy Kádár a kezdetektől fogva Quislingként viselkedett volna. Csak november 4. után vette fel ezt a szerepet, amit korábban, Moszkvába érkeztekor még nem akart elfogadni és nem is látott előre.

A MEGSZÁLLÁS

Sok politikai és katonai tennivaló maradt azután, hogy egy hétnyi habozást követően, október 31-én az SZKP Elnöksége hirtelen a katonai megoldás mellett döntött. Az Elnökség ülése előtt nem sokkal Hruscsov telefonon beszélt Gomulkával. Megállapodtak abban, hogy november 1-jén Bresztben, a szovjet–lengyel határ mellett személyesen is találkoznak. A delegáció arra is megbízást kapott, hogy tárgyaljon Titóval annak érdekében, hogy megkapják a jugoszláv vezető legáltalabb hallgatóságos jóváhagyását. Majd elfogadták Hruscsov javaslatát, hogy „tájékoztatni kell a kínai elvtársakat és a cseheket, románokat és bolgárokat” a várható lépésről.⁶⁹

Az Elnökség ülésének végeztével Hruscsov először is kapcsolatba lépett Liu Sao-csival és az október 23. óta moszkvában tartózkodó kínai delegáció tagjaival, akik mindvégig kapcsolatban maradtak Mao Ce-tunggal, és a tervek szerint október 31-én kellett visszatérniük Pekingbe. Hruscsov azonnal értesíteni akarta őket az új döntésről. Az Elnökség teljes létszámban kihajtott tehát a vnukovói reptérre, hogy elsimítsák az esetleges problémákat.⁷⁰ Hruscsov attól tartott, hogy Liu Sao-csit nyugtalanítja majd a szovjet külpolitika radikális fordulata. Az előző hetekben a szovjet pártvezetéssel folytatott megbeszélések folyamán ugyanis Liu következetesen Mao véleményéhez tartotta magát, aminek értelmében „a magyarországi dolgozó osztály”-nak lehetővé kell tenni, hogy „saját erejéből kerekedjék felül a történeteken, és számolja fel a felkelést” további szovjet beavatkozás nélkül. Október 30-án a kínai delegáció még arra biztatta a Szovjetuniót, hogy a szovjet külkapcsolatokat a többi szocialista országot illetően, ideértve Magyarországot is, a Pansza Sila öt elve alapján kellene rendezni, azaz az ország függetlenségének és területének kölcsönös tiszteletben tartása, meg nem támadás, a belügyekbe való be nem avatkozás, egyenlőség, kölcsönös segítségnyújtás és békés egymás mellett élés elvei szerint.⁷¹ Az október 30-i szovjet döntés mindenben megfelelt ezeknek az elveknek, de nem lehetett tudni, hogy a következő napi „hátraarc”-ot miként fogadják majd a kínaiak.

Kiderült azonban, hogy a kínaiak a vártnál kedvezőbben reagálnak a hírre. Miután Hruscsov kifejtette a szovjet döntés megváltoztatásának okait, a kínai küldöttség elfogadta érvelését, és ígéretet tett arra nézve, hogy Maónak részletesen elmagyarázzák a kérdést.⁷² Még mielőtt a kínai küldöttség visszatért volna Pekingbe, Mao véleménye a beérkező hírszerzési értesülések és diplomáciai táviratok hatására fokozatosan megváltozott. Pontosán nem lehet tudni, Mao mikorra állt véglegesen a beavatkozás pártjára, de a repülőtéri egyeztetés döntő volt abból a szempontból, hogy a Szovjetunió ezáltal erős kínai támogatást tudhatott a háta mögött.

⁶⁹ CHSZD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 15–18ob: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 31 oktyabrja 1956 g.

⁷⁰ Hruscsov: I. m. 74–75. p.

⁷¹ CHSZD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 6–14.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 30 oktyabrja 1956 g. A Pansza Sila alapelveit Csou En-laj kínai miniszterelnök és Dzsawaharlal Nehru indiai miniszterelnök közös nyilatkozatban támogatták 1954. június 28-án. Az öt alapelvnek az volt a célja, hogy „a két ország kapcsolatát szabályozza”, valamint irányt szabjon „más ázsiai országokkal és a világ más részeivel fenntartandó kapcsolatoknak”. A nyilatkozat teljes szövegét lásd *Documents on China's Relations with South and South-East Asia (1949–1962)*. Szerk. G. V. Ambekar és V. D. Divekar. New York, Allied Publisher, 1964. 7–8. p.

⁷² Hruscsov visszaemlékezésén túl lásd még Micsunovics egykori feljegyzéseit is (i. m. 132–138. p.), melyek nagy részben megerősítik Hruscsov verzióját.

A feladat végrehajtása után néhány órával Hruscsov és Malenkov készen állt, hogy útnak induljon a Varsói Szerződés tagállamainak vezetőivel szervezett szigorúan titkos találkozókra.⁷³ Az első megbeszélésre Molotov is velük tartott. Bresztben tárgyaltak a Wladyslaw Gomulkából, Jozef Cyrankiewiczből és Edward Ochabból álló lengyel delegációval. Ez különösen kényes és kiszámíthatatlan megbeszélésnek ígérkezett, mivel Lengyelországban a politikai helyzet még nem konszolidálódott. A szovjet tárgyalófél abban reménykedett, hogy Gomulka minden ellenvetését sikerül majd eloszlatnia, de erőfeszítéseiket nem koronázta siker. Igaz, hogy a lengyel vezetők egyetértettek azzal, hogy a magyarországi „ellenforradalmat” fel kell számolni, azonban egyáltalán nem értettek egyet a szovjet katonai erő bevetésének szükségességével. Hruscsov hamar felismerte, hogy erről nem lehet meggyőzni Gomulkát, sőt a találkozó végére a szovjet vezetők abban sem lehettek biztosak, hogy Gomulka tartózkodik-e majd a lépés nyilvános elítélésétől.⁷⁴

Hruscsov aggodalmait nem voltak alaptalanok. Röviddel azután, hogy Gomulka és a lengyel tárgyalóküldöttség többi tagja visszaérkezett Varsóba, a LEMP PB különleges ülést hívott össze, ahol „kijelentették, hogy nem értenek egyet a magyarországi szovjet katonai beavatkozással”.⁷⁵ A PB támogatta egy olyan nyilatkozat nyilvánosságra hozatalát is, amelyben kijelentik, hogy a válságot „a magyar népnek, idegen beavatkozás nélkül” kell megoldania. Ez a nyilatkozat kissé módosított formában megjelent a LEMP napilapjában, a *Trybuna Ludu* másnapi számában.⁷⁶ Ezek után november 2-án Gomulka azt az ajánlatot tette, hogy Varsó legyen a szovjet–magyar tárgyalások színhelye, amelyektől ő és Nagy Imre egyaránt azt remélte, hogy „rendezi majd a kétoldalú kapcsolatokban jelentkező problémákat”.⁷⁷ Amikor Gomulka kétségbeesett próbálkozásai hiábavalónak bizonyultak, és a tervek szerint november 4-én megkezdődött a támadás, Gomulka nyíltan hangot adott egyet nem értésének. Később azonban rájött, hogy ha nem akar Moszkvával szembeszegülni, mérsékeltbb álláspontra kell helyezkednie.⁷⁸ Javaslatára a LEMP PB utasította a lengyel ENSZ-képviselőt, hogy ne támogassa az Egyesült Államok által előterjesztett határozati javaslatot, amiben elítélik a Szovjetuniót.⁷⁹

A breszti találkozó után a szovjet tárgyalássorozat sokkal gördülékenyebben folytatódott. Molotov még november 1-jén visszarepült Moszkvába, hogy Gomulka álláspontjáról beszámoljon az Elnökség tagjainak. Közben Hruscsov és Malenkov Bukarestbe utazott, ahol felső szintű román, cseh és bolgár pártvezetőkkel találkoztak. Ezek a delegációk – nem meglepő módon – lelkesen támogatták a szovjet döntést. Antonin Novotny és Georghe Gheorghiu-Dej ismét hangsúlyozták a már korábbi napokban is jelzett félelmeiket azzal kapcsolatban, hogy a forradalom átcsaphat a határokon. Melléjük állt a bolgár pártvezető Todor Zsivkov is, aki hangsúlyozta, hogy „feltétlenül meg kell tenni minden olyan intézkedést, beleértve a katonai beavatkozást is, amilyen

⁷³ Az ülésen elhangzottakról lásd Hruscsov: I. m. 75–77. p. Hruscsov beszámolójának hitelességét több forrás is igazolja, többek között magának Hruscsovnak Micsunovics által akkoriban lejegyzett megjegyzései is. Vö. Micsunovic: I. m. 135., 138–139. p. Az értekezletre vonatkozó, nemrégiben kutathatóvá vált iratok adatait az alábbiakban közöljük.

⁷⁴ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1005, l. 66.: Zapisz telefonogrammy, 1956. november 1.

⁷⁵ Archiwum Akt Nowych (ANN), Archiwum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (Arch. KC PZPR), Paczka (Pa.) 15, Tom (T.) 58, Dokument (Dok.) 134.: Protokół Nr. 135 posiedzenia Biura Politycznego w dn. 1. XI. 1956 r. Ez a jegyzőkönyv olvasható a Tischler János szerkesztésében megjelent lengyel dokumentumgyűjteményben is. Vö. *Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach*. (Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai.) Szerk. Tischler János. Varsó, Instytut Studiów Politycznych, 1995.

⁷⁶ Odezwa Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej do klasy robotniczej, do narodu polskiego. *Trybuna Ludu*, 1956. november 2. 1. p.

⁷⁷ Rozmowy radziecko-węgierskie. *Trybuna Ludu*, 1956. november 3. 1. p.

⁷⁸ Gomulka dilemmáját lásd AAN, Arch. KC PZPR, 237/V–241.: Stenogram Krajowej Narady Aktywu Partyjnego odbutego w dn. 4 listopada 1956 r. Wystapenia W. Gomulki.

⁷⁹ ANN, Arch. KC PZPR, pa. 15, t. 58, dok. 135.: Protokół Nr. 136 posiedzenia Biura Politycznego w dn. 4. XI. 1956 r.

gyorsan csak lehet” annak érdekében, hogy legyőzzék „az imperialista intrikákat” és „megőrizték Magyarországon a népi demokratikus államrendet”.⁸⁰

November 2-án Hruscsov és Malenkov Jugoszláviába repült. Találkoztak Titóval brioni villájában este 7 és reggel 5 óra között.⁸¹ Útban Brioni felé a két szovjet pártvezető attól tartott, hogy Tito hevesen ellenezni fogja a moszkvai döntést. Aggodalmaik feleslegesnek bizonyultak. A tízórás megbeszélés alatt Hruscsov nem árulta el Titónak a támadás pontos tervét, de világossá tette, hogy a szovjet csapatok hamarosan közbelépnek Magyarországon, „megvédik a szocializmust” és „megállítják a becsületes kommunisták legyilkolását”. A jugoszláv vezető a maga részéről nem hagyott kétséget afelől, hogy egyetért a szovjet határozattal, mert ez látszott az egyetlen járható útnak „az ellenforradalom leverése” és „Magyarországon a kapitalista restauráció megelőzése” céljából. Ekkorra Tito kezdeti kiállása Nagy mellett már szertefoszlott.⁸²

Amikor felmerült a kérdés, hogy kit állítsanak Nagy Imre helyére, Hruscsov elárulta, hogy Kádár János és Münnich Ferenc a két esélyes jelölt, de kettejük közül Münnichet látnák szívesebben. Tito és a megbeszélésen jelen levő többi jugoszláv pártvezető (Edvard Kardelj, Aleksander Rankovics és Veljko Micsunovics, a moszkvai jugoszláv nagykövet), amellel érvelt, hogy tanácsosabb lenne Kádárt választani, mert a sztálini tisztogatások alatti bebörtönzésével hitelt szerzett magának. A szovjet vezetők ezt vita nélkül elfogadták. Tito arra is felhívta Hruscsov és Malenkov figyelmét, hogy az új „ideiglenes munkás-paraszt kormány” el kell majd ítélnie a Rákosi-korszakot, és a lakosság támogatásának megnyerése céljából reformokat kell majd bevezetnie. Hruscsov elfogadta ezeket a javaslatokat (kivéve azt, hogy az újonnan létrejött munkástanácsokat is ismerjék el), és cserébe Tito megígérte, hogy Losonczy Gézához fűződő különleges kapcsolata segítségével megpróbálja majd rávenni Nagyot az azonnali lemondásra, mielőtt még a szovjet csapatok belépnének az országba. Ha ez így történik, a hatalmon levő magyar kormány összeomlik, és ily módon a szovjet beavatkozás nem egy meghatározott politikai ellen irányul.⁸³ Végül is Tito nem tudta vagy nem akarta teljesíteni ezt az ígérését – ami később Moszkvában nagy felháborodást váltott ki –, de Hruscsov ezt nem látta előre, amikor elhagyta Brioniszigetét.⁸⁴ Még akkor is, ha előre láthatta volna tárgyalófele magatartását, már maga az a tény, hogy Tito határozottan az elkövetkezendő beavatkozás mellé állt, elegendő volt Hruscsov számára, hogy a megbeszélést „kellemes meglepetésnek” tekintse.⁸⁵

⁸⁰ SUA, Arch. UV KSC, f. 02/2 – politické byro UV KSC 1954–1962, Sv. 120, A. j. 151.: Usneseni 151 schuze politického byra UV KSC k bodu 1. Udalosti v Mad'arsku. 1956. november 2.

⁸¹ Hruscsov visszaemlékezése ezen a ponton is egybevág Micsunovics sokkal részletesebb, egykori jegyzéseken alapuló beszámolójával. Vö. Micsunovic: I. m. 131–141. p. Az eredeti jegyzetek sajnos még nem kerültek elő a jugoszláv levéltárakból. (Ezek az iratok feltehetőleg léteznek még, bár őrzési helyük nem ismert, mivel a hajdani jugoszláv KB egyik irata is hivatkozik rájuk.) Az 1957 eleji Tito–Hruscsov levelezés, amelyet szintén nemrégiben minősítettek vissza és jelenleg az SZKP KB levéltárában őriznek, megerősíti Hruscsov és Micsunovics verzióját, bár a levelek alapján az is világossá vált, hogy néhány kulcsfontosságú részletről egyikük sem tett említést. Vö. CHSZD, f. 89, op. 45, d. 83, ll. 1–12. és d. 84, ll. 1–18.: Pismo Centralnogo Komitjeta Kommunisticseszkaj Partii Szovjetszkogo Szozjuza ot 10 janvarja 1957 goda Centralnomu Komitjetu Szozjuza Kommunistov Jugoszlavii/Pismo Centralnogo Komitjeta Szozjuza Kommunistov Jugoszlavii ot 7 fevralja 1957 goda Centralnomu Komitjetu Kommunisticseszkaj Partii Szovjetszkogo Szozjuza, No. P295.

⁸² Az október végi–november eleji jugoszláv–magyar kapcsolatok újonnan kutathatóvá vált dokumentumait gyűjti egybe: *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez*. Szerk. és bev. tanulmány: Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottság, 1995.

⁸³ Egészen mostanáig, eltekintve Micsunovics naplójának (vö. i. m. 137–138. p.) szórványos utalásaitól, erre nem volt bizonyíték. A kilencvenes évek elején vált kutathatóvá a már említett Hruscsov–Tito levelezés, amiben az első direkt nyomát lehet az alknak megtalálni. Vö. CHSZD, f. 89, op. 45, d. 83, l. 4.: Pismo Centralnogo Komitjeta Kommunisticseszkaj Partii Szovjetszkogo Szozjuza ot 10 janvarja 1957 goda Centralnomu Komitjetu Szozjuza Kommunistov Jugoszlavii.

⁸⁴ Tito magyarázatát arról, hogy miért nem lehetett az ígéretet teljesíteni lásd CHSZD, f. 89, op. 45, d. 83, ll. 17–18.: Pismo Centralnogo Komitjeta Szozjuza Kommunistov Jugoszlavii ot 7 fevralja 1957 goda Centralnomu Komitjetu Kommunisticseszkaj Partii Szovjetszkogo Szozjuza.

⁸⁵ Hruscsov: I. m. 75. p.

November 3-án reggel Hruscsov és Malenkov visszaérkezett Moszkvába miután jórészt teljesítették feladatukat. Hruscsovnak minden oka megvolt az elégedettségre, amikor az Elnökség ülésén még aznap röviden beszámolt a találkozók eredményéről.⁸⁶

A támadás katonai előkészítése párhuzamosan haladt a politikai tárgyalásokkal. November 1-jén Konyev marsallt kinevezték a magyarországi szovjet katonai erők főparancsnokává. Még aznap több tízezer szovjet katona, akiket állítólag már kivontak az országból, olyan utasítást kapott, hogy forduljon vissza, Budapestre, és verje le a felkelést. Több tízezer főt számláló erősítést kaptak, akiket Romániában és a Kárpáti Katonai Körzetben vontak össze, Magyarország déli és keleti határa mentén.⁸⁷ Foglalkoztak azzal a gondolattal is, hogy román és bolgár alakulatokat is bevetnek a szovjetek mellett, valamint hogy csehszlovák csapatok a szovjet támadással párhuzamosan északról vonulnak be az országba.⁸⁸ A román és bolgár pártvezetők közölték Hruscsovval: „azt akarják, hogy saját katonai egységeik is részt vegyenek [...] a magyar ellenforradalom elleni harcban”, és a csehszlovák PB hasonlóképpen késznek mutatkozott arra, hogy „ne csak támogassa a beavatkozást, hanem aktív részt is vállaljon abban”.⁸⁹ Végül azonban Hruscsov és társai úgy döntöttek, hogy a beavatkozásban csak szovjet egységek vehetnek részt. Noha arra lehetne gondolni, hogy a Varsói Szerződés egyesített erőinek főparancsnoka, Konyev marsall „hivatalból” a kelet-európai csapatok egységes fellépését támogatta, azonban ő valójában azok közé tartozott, akik azt javasolták, hogy a Szovjetunió egyedül hajtsa végre a beavatkozást.

Azért, hogy ne ismételjék meg az október végi, első szovjet beavatkozás során elkövetett hibákat, Konyev találkozott Lascsenko tábornokkal és a válság kezdete óta a helyszínen tartózkodó szovjet tisztekkel.⁹⁰ Lascsenko egyik szárnysegédének magyarázata értelmében, a második szovjet beavatkozás sikerességének esélyei számos okból jóval nagyobbak voltak:

„Novemberben sokkal kedvezőbb körülmények között hajthattuk végre a hadműveleteket, mint október végén. Budapesten már statárium lépett életbe, a fegyveres csoportok kevésbé voltak sikeresek a hirtelen támadásban, és csapataink a helyzet urai maradtak a város utcáin. Sokkal több katona és felszerelés állt rendelkezésünkre, mint októberben. Mi több, csapatainkat ezúttal nem hátráltatták a magyar kormány egymásnak ellentmondó utasításai (tüzet nyitni vagy sem stb.), melyek komolyan akadályozták egységeinket és szükségtelen vérvetést okoztak [...] Alakulataink által októberben szerzett jelentős tapasztalatok is hozzájárultak a következő hadművelet nagyobb sikeréhez.”⁹¹

A katonai tervek sikere érdekében Lascsenkónak kulcsszerepet szántak Budapesten. Mihail Kazakov tábornok és Mihail Malinyin – mindketten fontos szerepet játszottak az első beavatkozásban is – irányította az egyéb hadmozdulatokat.

Kazakov egyik első feladata volt biztosítani, hogy a szovjet csapatok kellő számban sorakozzanak fel az osztrák–magyar határ mentén a nyugati beavatkozás megakadályozása érdekében. A szovjet vezetők ebből a szempontból biztosra akartak menni, már csak azért is, mert Nagy és társai kétségbeesett próbálkozásként november 1-jén támogatást kértek az ENSZ-től, valamint bejelentették Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből, és az ENSZ Biztonsági Tanácsához

⁸⁶ Vö. erről Horváth Imre külügyminiszter kézzel írt összefoglalóját Hruscsov hozzászólásáról. Magyar Országos Levéltár, XIX-J-1-k Horváth Imre külügyminiszter iratai, 55. doboz. Malin – ismeretlen okból – nem készített feljegyzéseket Hruscsov beszédéről. Vö. CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 31–33ob: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Preciziyuma CK KPSzSz, 4 nojabrja 1956 g.

⁸⁷ Részletes leírást a hadműveletekről lásd Malasenko: I. m. 3. rész, 33–37. p. és 4. rész, 30–36. p.

⁸⁸ Vö. például VHA, f. MNO, 1956, GO/OS 2/8–49b: Zprava o opatrenich k zesileni bojove pohotovosti vojsk. Vaclav Kratochvil vezérezredes, vezérkari főnök és Evzen Chlad altábornagy, a Legfőbb Logisztikai Igazgatóság vezetőjének jelentése, 1956. október 31.; VHA, f. MNO, 1956, GO/OS 2/8–2b: Rozkaz k provedení vojenskyh opatrení na hranicích s Maďarskem. Vaclav Kratochvil vezérezredes, vezérkari főnök a treneséni második katonai körzetnek, 1956. október 28.

⁸⁹ SUA, Arch. UV KSC, f. 02/2 – politické byro UV KSC 1954–1962, Sv. 120, A. j. 151.: Usneseni 151 schuze politického byra UV KSC k bodu 1.

⁹⁰ Malasenko: I. m.

⁹¹ Uo.

írott felhívásukban bejelentették Magyarország semlegességét is.⁹² Azonban minden külföldi segítségbe vetett remény hamarosan szertefoszlott. Az Egyesült Államok határozottan megtiltotta, hogy a NATO bármi provokatívnak tekinthető akcióba kezdjen.⁹³ Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az „imperialista” seregek nem fognak közbeavatkozni, Konyev és beosztottjai minden figyelmüket és erejüket Budapestnek és más forradalmi gócpontoknak szentelheték.

A Nyugat segítsége nélkül a Nagy-kormány reménytelen helyzetbe került. Annak ellenére, hogy a magyar fegyveres alakulatok főként a felkelők oldalán harcoltak október 28. óta, a honvédség nem egységes egészként lépett fel.⁹⁴ November elején a magyar honvédelmi miniszter, Maléter Pál, elkezdte a lehetőségekhez mérten a szovjet támadásra való felkészülést, de a nyugati segítség hiányában Nagy Imre nem akarta elrendelni a fegyveres ellenállást, mert attól tartott, hogy csak tömeges vérontást kezdeményez a győzelem legkisebb esélye nélkül.⁹⁵ Nagy is tisztában volt azzal, hogy a Szovjetunió a negyvenes évek végétől szisztematikusan beépült a magyar tisztikarba. Félt attól, hogy a szovjet ügynökök meg fogják akadályozni, hogy a magyar honvédség nagy része a kormány oldalára álljon.⁹⁶ Így a katonaság nagy része a laktanyákban maradt november 4-én, és a Budapestre visszatérő szovjet csapatok szisztematikusan lefegyverezték őket.⁹⁷ Néhány közép- és alsószintű tiszt, újonc és tartalékos, Király Béla tábornok vezetésével, fegyvert fogott a felkelés védelmében, erőfeszítéseik azonban nem helyettesíthették a legtöbb magyar katona passzivitását.

November 4. kora reggelén, parancsot adtak a Forgószél-hadművelet elindítására. November 4–6-án heves harcok dúltak a fővárosban és másutt. A szovjet hadsereg leverte a felkelést, majd Kádár és Münnich vezetésével egy szovjetbarát kormányt állítottak az ország élére. A moszkvai pártvezetők közvetlen kapcsolatban álltak az új magyar vezetéssel Leonyid Brezsnyev és Anasztasz Mikojan révén, akiket ebből a célból küldtek november 3-án Budapestre.⁹⁸ November 11-ig még folytak kisebb harcok, főként a fővárostól távoli helyeken – Pécs környékén például egészen november 14-ig mintegy 200 ellenálló tartott ki –, de november 8-ra a forradalom tulajdonképpen már megbukott. Konyev marsall október 31-én azt ígérte Hruscsovnak, hogy három-négy nap alatt a szovjet hadsereg „felszámolja az ellenforradalmi erőket és helyreállítja a rendet Magyarországon” és ezt az ígérését be is váltotta.⁹⁹

⁹² Nagy Imre Dag Hammarskjöldnek küldött táviratát lásd ENSZ Doc. A/3251. A budapesti rádió november 1-jén este adta le a felhívást és a semlegesség bejelentését. Kádár november 2-i SZKP KB Elnökségc előtti részletes magyarázata szerint Tildy Zoltán volt az, aki felvetette a semlegesség kérdését. Később ezt a magyar kabinet minden tagja megszavazta. Vö. CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 23–29.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiujuma CK KPSzSz, 2 nojabrja 1956 g.

⁹³ Micunovic: I. m. 156. p.

⁹⁴ SUA, Arch. UV KSC, f. 100/3 – Mezinardni Oddeleni UV KSC 1964–1962, Sv. 110, Ar. Jcd. 371.: Stav Mad'arske lidove armady a priciny jejih rozkladu. A CSKP KB 14. osztálya által készített jelentés a PB számára, 1957. április 9.; Az idézett részlet származási helye: AVPRF, f. 059a, op. 4, pap. 6, d. 5, l. 2.: A. Mikojan és M. Szuszlov távirata az SZKP Elnökségének, 1956. október 24.; a magyar hadsereg szerepéről készült alapos tanulmány Okváth Imre: Magyar tisztikar a hidegháború időszakában, 1945–1956. *Új Honvédségi Szemle*, 1994. 1. sz. 14–27. p., cz a Hadtörténeti Levéltár 1956-os Gyűjteményében található iratokat dolgozta fel. Horváth Miklós: *1956 katonai kronológiája*. Budapest, Magyar Honvédség Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ, 1993. szintén ezeket az iratokat használta fel. Első kézből származó beszámoló, lásd Bela Kiraly: Hungary's Army: Its Part in the Revolt. *East Europe*, Vol. 7, No. 6. 3–16. p.

⁹⁵ Maléter előkészületeiről vö. Horváth Miklós: *Maléter Pál*. Budapest, Osiris-Századvég – 1956-os Intézet, 1995. 223–228. p.

⁹⁶ SUA, Arch. UV KSC, f. 100/3 – Mezinardni Oddeleni UV KSC 1964–1962, Sv. 110, Ar. Jcd. 371.: Stav Mad'arske lidove armady a priciny jejih rozkladu.; AVPRF, f. 059a, op. 4, pap. 6, d. 5, l. 2.: A. Mikojan és M. Szuszlov távirata az SZKP Elnökségének, 1956. október 24.

⁹⁷ AVPRF, f. 3, op. 64, d. 485, ll. 102. and 103–104.: Informacija o polozsenyii v Vengrii po szosztjanyiju na 21.00 4 nojabrja 1956 goda. G. Zsukov honvédelmi miniszter 31613. sz. jelentése az SZKP Elnökségének; Informacija o polozsenyii v Vengrii po szosztjanyiju na 9.00 5 nojabrja 1956 goda. G. Zsukov honvédelmi miniszter 31614. sz. jelentése az SZKP Elnökségének.

⁹⁸ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, l. 30.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiujuma CK KPSzSz, 2 nojabrja 1956 g.

⁹⁹ Hruscsov: I. m. 77–78. p.

A BEAVATKOZÁS KÖVETKEZMÉNYEI ÉS ÁRA

A Magyarország feletti katonai uralom helyreállítása után – ami még 1953-nál is drámaibban bizonyította a Nyugat „visszaszorítás” és „felszabadítás” jelszavait hangoztató retorikájának ürességét –, az 1956. novemberi szovjet invázió a Szovjetunió további kelet-európai hatalmi gyengülésébe vetett reményeket szétoszlatta. A támadás után nem sokkal Hruscsov elismerte, hogy a szovjet–amerikai kapcsolatok jelentős ideig rosszabbodni fognak, de azt is hozzátette, hogy kész megfizetni ezt az árat, mert így a Szovjetunió „megmutathatta a nyugati világnak erejét és elszántságát” akkor, amikor „a Nyugat gyenge és megosztott”.¹⁰⁰ Az amerikai politikusok a maguk részéről még inkább tisztában voltak azzal, mint 1953-ban, hogy milyen korlátozottak a lehetőségeik Kelet-Európában. Az Eisenhower-adminisztráció magasabb rangú tisztviselői belátták: a legtöbb, amit a jövőben tehetnek, hogy „a békés kibontakozást bátorítják” a térségben, és figyelmeztettek arra, hogy az Egyesült Államoknak nem szabad olyan illúziókat táplálnia, hogy „akár közvetlen vagy közvetett úton [...] amerikai katonai segítségre számíthatnak” a kommunis-taellenes erők.¹⁰¹

A szovjet külpolitika fentiekben említett nyeresége ellenére, a lengyelországi és magyarországi felkelés Moszkva komoly gyengeségére is fényt vetett. A háromnapos véres összecsapás, ami hozzávetőlegesen 22 000 magyar és 2300 szovjet halalos és sebesült áldozattal járt, kiszélesítette a kommunista rendszer elleni és a szovjet uralommal szembeni népi ellenállás alapját.¹⁰² A „normalizáció” két intenzív éve – teljes körű tisztogatások, letartóztatások, deportálás, kivégzések sora – kellett a Kádár-rendszer legtevékenyebb ellenzéke felszámolásához. A folyamat végére több mint 100 ezer embert tartóztattak le, 35 ezret állítottak bíróság elé „ellenforradalmi cselekedetekért”, mintegy 26 ezret ítéltek börtönbüntetésre, és egyes források szerint, 600 főt végeztek ki.¹⁰³ Hasonlóképpen, Lengyelországban a poznani felkelés és a Gomulka visszatérését követelő és kísérő tömegdemonstrációk is a létező politikai rendszerrel szembeni elégedetlenséget mutatták. A rá következő években a feszültségek csak nőttek, párhuzamosan azzal, ahogy Gomulka fokozatosan felhagyott a reformokkal és ortodox kommunista eszközök felé fordult. A történet iróniája, hogy Kádár és nem Gomulka volt az, aki végül mérsékeltebb politikai és gazdasági irányvonalat kezdett el követni azok után, hogy konszolidálta hatalmát. Így Magyarországon nem történt több fegyveres lázadás és tömeges rendbontás. Ezzel szemben, a mélyreható reformok útjáról való letérés Lengyelországot 1970 decemberére, amikor Gomulkának távoznia kellett a hatalomból, politikailag ingegyenlő helyzetbe sodorta.

Az 1956-os események arról is meggyőzték a szovjet vezetőket, hogy Kelet-Európában sürgősen javítani kell a gazdasági viszonyokon, mivel a lengyel és a magyar zavargások ugyanúgy, mint a három évvel korábbi keletnémet felkelés is – legalábbis az elején – gazdasági elégedetlenségre voltak visszavezethetők. Hruscsov a kezdetektől fogva azt a tanulságot ismételte kollégáinak, hogy „az alapvető gazdasági és társadalmi problémákat megoldatlanul hagyni” nagy veszélyt jelent: „Az ideológiai munka egymagában nem járhat eredménnyel, ha egyidejűleg nem biztosítjuk az életszínvonal emelkedését is. Nem véletlen, hogy éppen Magyarországon és Lengyelországban került sor a felkelésekre.”¹⁰⁴ Továbbá azt is megállapította, hogy „a testvéri országokkal folytatandó gazdasági kapcsolatainkban mutatkozó bizonyos egyenlőtlenségek” helyre-

¹⁰⁰ Micunovic: I. m. 156. p.

¹⁰¹ *Foreign Relations of the United States, 1955–1957*. XXV. Vol. Washington d. C., U. S. Government Printing Office, 1988. 473, 475. p.: Memorandum from the Director of Central Intelligence to the President, 1956. november 20.

¹⁰² A sebesültek számára vonatkozó adat forrása Gosztynyi Péter: Az 1956-os forradalom számokban. *Népszabadság*, 1990. november 3. 3. p.; Szobitija v Vengrii 1956 g. In *Grif szekretnoszi sznyat: Poteri vooruzsennih szil SzSzsZR v vojnah, bojevih dejstvijah I voennih konfliktah. Sztatizsziicseszkoje isszledovanyije*. Szerk.: G. A. Krivosejev. Moszkva, Vojenizdat, 1993.

¹⁰³ Szakolczai Attila: A forradalmat követő megtorlás során kivégzettekről. In *Évkönyv III. 1993*. Budapest, 1956-os Intézet, 1994. Szakolczai 229-ben állapítja meg a kivégzettek számát. A 600 kivégzetről idézett adat forrása Ormos Mária: A konszolidáció problémái 1956 és 1958 között. *Társadalmi Szemle*, 1989. 8–9. sz. 48–65. p. Vö. még *Halottaink*. Szerk. Balassa János et al. Budapest, Katalizátor, 1989.

¹⁰⁴ Zprava o jednanyi na UV KSZSZSZ 24. rijna 1956. l. 9.

igazítása „a normalizációban kulcsszerepet fog játszani.”¹⁰⁵ Kádárnak a későbbiekben sikerült a legegységesebb gazdasági gondokat orvosolnia az 1968-as új gazdasági mechanizmus bevezetésével és a következő évek reformjaival, a politikai hatalom megtartása és a központi gazdaságirányítás fenntartása mellett azonban nem volt remény az igazi felvirágzásra. Ez még inkább igaz volt Lengyelországra, ahol a magánvállalkozásnak adott engedmények ellenére – elsősorban a mezőgazdaságban, a kiskereskedelemben és a könnyűiparban –, Gomulka és utódjainak gazdaságpolitikája időről időre széles körű népi elégedetlenséget provokált ki. Ugyan a lengyel hatóságok gyakran hangoztatták, hogy radikális gazdasági könnyítéseket kívánnak tenni, mégsem voltak hajlandók megfizetni ennek politikai árát.

Tisztán politikai szempontból az 1956. novemberi katonai beavatkozás elérte azonnali célját, hosszabb távon azonban nagy árat kellett érte fizetni. Azzal, hogy a szovjet hadsereg nyomta el a forradalmat, a magyar honvédség harci és szervezeti morálja gyengült. A magyar hadsereg maradvékát a szovjet tiszttek, de Kádár is, politikailag és katonailag megbízhatatlannak tekintették. 1956 végén és 1957-ben több mint 8000 tisztet – köztük olyanokat is, akik korábban szovjet katonai akadémiákra jártak – távolítottak el a magyar honvédségtől.¹⁰⁶ Az ország katonai ereje ezáltal megbomlott, és szinte darabjaiból kellett újjáépíteni, miközben a Varsói Szerződés felvonulási terveiben és harcckészültségében sok éven keresztül jelentős űr tátongott.

Diplomáciai szemszögből nézve is jelentős károkat okozott a beavatkozás, legalábbis rövid távon. A katonai erő nagyarányú bevetésének hírére hátat fordítottak a Szovjetunióhoz azok a harmadik világbeli országok, melyek barátságát a Szovjetunió kitartóan kereste. Egy 1956. decemberében a szovjet külügyminisztérium egy magas rangú tisztviselője, Igor Tugarinov által készített szigorúan titkos feljegyzés elismerte, hogy fontos dél-ázsiai országokban, Indiában, Pakisztánban, Burmában, Ceylonon és Indonéziában „jelentősen megnövekedett a szovjetellenes kijelentések száma”.¹⁰⁷ Tugarinov feljegyezte, hogy ezen országok kormányai, de még a baloldali beállítottságú kommentátorok is, nyilvánosan „párhuzamot húznak az Egyiptom elleni brit-francia–izraeli támadás és a magyarországi ellenforradalmi felkelés elnyomásában részt vevő szovjet katonaság magatartása között”. A jelentés idézte az indiai kormány december közepi hivatalos tiltakozását: „a Magyarországon történtek összetörték milliók reményét, akik a Szovjetuniót mint a béke és a leggyengébb népek védelmezőjét tekintették.” Tugarinov szerint ennél is zavaróbb volt az a tény, hogy „az Egyesült Államok megnövekedett presztízsét a magyar és a közel-keleti válságban játszott szerepének köszönheti”. Az ázsiai politikusok egyfelől elítélték a Magyarország elleni szovjet „agressziót”, mint „a bandungi konferencián kiadott nyilatkozat szellemét és tartalmát sértő” cselekedetet, másfelől „kimondottan kedvezően” nyilatkoztak az amerikai álláspontról. Tugarinov megemlítette, hogy néhány indiai kormánytisztviselő már azt szorgalmazza, hogy „az indiai külpolitikának érdemes lenne az Egyesült Államok felé fordulnia”. Mindezek alapján Tugarinov úgy látta, hogy „jelentős esély” volt arra, hogy „gyökeresen megjavuljon az amerikai–indiai viszony, s ez károsan hatna India és a Szovjetunió kapcsolataira”. Jóllehet a Szovjetunió és a harmadik világ kapcsolatát az 1956-os beavatkozás csak viszonylag rövid ideig hidegítette el, a felkelés vérbe fojtása legalábbis átmenetileg törést okozott az el nem kötelezettek mozgalmával tartandó kapcsolatokban.

Végezetül az a tény, hogy katonai beavatkozással lehetett csak felszámolni a válságot, Moszkva számára világosan bebizonyította, hogy milyen veszéllyel jár a Sztálin halála óta folytatott nem következetes és ingadozó politika Kelet-Európában. Hruscsov is teljes mértékben tisztában volt ennek a hatalmát veszélyeztető következményeivel, amint azt november elején Titónak is elmondta: „[Ha nem léptünk volna fel], vannak olyanok a Szovjetunióban, akik azt mondhatnák,

¹⁰⁵ Hruscsov: I. m. 81. p.

¹⁰⁶ Vö. erről Czinege Lajos volt magyar honvédelmi miniszter kijelentését. Magyar Országgyűlés, A honvédelmi bizottság 1989. októberi ülészakán létrehozott vizsgálóbizottság 1989. december 11-i, 1990. január 3-i, 1990. január 10-i, 1990. január 15-i és 1990. február 6-i ülése jegyzőkönyvének nyílt részlete. 261. p.

¹⁰⁷ AVPRF, f. Referentura po Vengrii, op. 36, por. 9, pap. 47a, d. 110, ll. 11–18.: Tov. Orlovu A. L. 1869/2. mcemorandum, 1956. december 28., amelyben I. Tugarinov, a Külügyminisztérium tájékoztató bizottsága vezetőjének jelentését továbbítják.

hogy amíg Sztálin állt az élen, mindenki engedelmeskedett, és nem voltak nagy megrázkódtatások, de most, Oroszország vereséget szenvedett és Magyarországot is elveszítette.”¹⁰⁸

Az SZKP Elnökségének november eleji elkeseredett vitái során még számos alkalommal elismélték ezt a véleményt, csakúgy, mint a pártellenes csoport 1957. júniusi Hruscsov ellen intézett támadásában is. Végül is Hruscsovnak sikerült felülkerekednie a két válság okozta politikai mellékzörejeken, de az 1956-os év eseményei rányomták bélyegüket a kelet-európai liberalizálás további folyamatára. Annak ellenére, hogy Hruscsov jól látta, hogy a Varsói Szerződés országai továbbra sem mentesülnek majd a vissza-visszatérő belső válságoktól, hacsak nem teszik elfogadhatóbbá a belpolitikai rendszert és a Szovjetunió nem kezeli valamivel „egyenlőbb” félként ezeket az országokat, mégis úgy döntött, hogy sokkal óvatosabban jár el a jövőben.¹⁰⁹ Azon kelet-európai vezetők, akik a reformfolyamatok kerékkötőinek számítottak – Walter Ulbricht, Gheorge Gheorghiu-Dej, Todor Zsivkov, Antonin Novotny –, határozottabb támogatást kaptak Hruscsov-tól, mert sikerült meggyőzniük a szovjet pártvezetőt arról, hogy a magyarországi és a lengyelországihoz hasonló „váratlan fejlemények” ellen az ő jelenlétük az egyetlen biztosíték. Hruscsov, amikor választania kellett a kelet-európai rendszerek elfogadhatóbbá tétele és a keleti tömb egysége között, következetesen az egység mellé állt, és így akadályozta minden olyan mozgalom kialakulását, ami tartósabb politikai rendet hozhatott volna létre.

(Ford.: Somlai Katalin)

¹⁰⁸ Micunovic: I. m. 134. p.

¹⁰⁹ Hruscsov: I. m. 80–82. p.